

Vefeyat Obituary

Josef van Ess
(1934-2021)

“Siz, zavallı insan. Benim hakkımda konuşmak zorundasınız. Defin sırasında ölenin ardından yapılan bir konuşma gibi, ne kadar kasvetli bir durum!”¹

I.

20 Kasım 2021’de Tübingen’de nevi şahsına münhasır bir bilim adamı, kendi deyişiyle bir “kültür bilimcisi” (Kulturwissenschaftler) olan Josef van Ess hayata gözlerini yumdu. Naziler’in iktidara gelişinden bir yıl sonra dünyaya gelen Josef van Ess hakkında konuşmak biraz da II. Dünya Harbi sonrası Alman oryantalizmi kadar Alman siyasi ve kültür tarihini de incelemek demektir. Zira Josef van Ess sadece dar anlamda “bilimsel konularda” yazmamış, aynı zamanda bu bilimin “yapılış şekli” ve “yapıldığı ortam” hakkında da önemli bilgiler vermiş, değerlendirmelerde bulunmuştur.² XX. yüzyılın ikinci yarısında başladığı akademik hayatına ileri yaşlarında XXI. yüzyılda da devam etmesi ve çok sayıda eserin altına imza atması onu Alman

1 Josef van Ess’in bir konferansından önce kendisi için takdim konuşması yapacak olan şahsa yönelik söylediği söz (bk. Günther, “Einführung: ‘So ist denn Theologie im Islam eine durchaus irdische Wissenschaft’”, s. viii).

2 Ess, *Kleine Schriften*, III, 2323 vd.

oryantalizminin zirvesine taşıdı. Çalışmaları sadece Batı’da değil, kendine konu edindiği “Doğu”da da takdirle karşılandı ve en üst dereceden çeşitli ödüllere taltif edildi. Josef van Ess’in çalışkanlığının yanı sıra dikkat çeken özelliği, içinden geldiği oryantalist geleneğe sıkı sıkıya bağlı olması ve İslam medeniyetinin “kurucu metinleri”ne bu bağlamda yaklaşmasıdır.

Josef van Ess 18 Nisan 1934’te Nazi dönemi Almanya’sında Aachen şehrinde oldukça mütevazı şartları olan bir ailede Johann ve Hubertine van Ess’in çocuğu olarak dünyaya geldi. Küçüklüğü oldukça zor şartlar altında geçen Josef van Ess II. Dünya Harbi’nin bütün olumsuzluklarını ruhunda ve bedeninde yaşamıştır. Kendisi bunu “Çocukluğum bomba saldırıları altında kaldı” şeklinde ifade eder.³ 1943’te Amerikalılar’ın bombardımana tuttuğu Aachen şehrinde çocuk korosuna kayıtlıdır. Amerikalılar’ın işgalinden birkaç hafta önce 11-12 Eylül 1944’te sivil halk şehirden tahliye edildiğinde⁴ Josef van Ess ailesi de bunlar arasında olmalıdır. Zira Van Ess Aachen’a Mayıs 1945’te döndüklerinde şehrin tamamen bir harabeye döndüğünü ve elinde kalan tek şeyin “müzik” ve “sesi” olduğunu ayrıntılı bir şekilde anlatır.⁵ On beş yaşında liseye giren Van Ess okulda İngilizce, Fransızca, İspanyolca, Hollandaca ve Latince öğrenir. Bu arada Yunanca’yı da kendi kendine öğrenmiştir.⁶ Harpte harap olmuş ve yeniden inşa edilmeye çalışılan bir Almanya şartlarında 1953 yılı baharında liseden mezun olur ve birkaç ay zanaat işleriyle uğraştıktan sonra yüksek öğrenimde karar kılar.

Josef van Ess 1953-1957 yılları arasında Bonn Üniversitesi ve Frankfurt’taki Johann Wolfgang Goethe üniversitelerinde şarkiyat (Islamwissenschaft) ve Doğu dilleri okudu. Öğrenciliği sırasında İslam tarihi, klasik İslam dilleri olan Türkçe, Arapça ve Farsça’nın yanı sıra karşılaştırmalı olarak Sâmi dilleri (İbrânîce, Ârâmîce, Kenan dili, Habeşçe ve Akkadca) öğrendi. Diğer yandan klasik filoloji, İspanya edebiyatı ve Ortaçağ felsefesi alanlarında da dersler aldı. Van Ess bu kadar dili öğrenebilmesinde, çocukluğundan itibaren müzikle iştigal etmiş olmasının ve kulağının iyi gelişmiş olmasının çok faydasını gördüğünü belirtir.

3 Ess, *Kleine Schriften*, III, 2406. Josef van Ess daha sonraları yıkılmamış ve organik olarak gelişmiş bir şehri savaş sonrasında ilk defa 1956 yılında ziyaret ettiği Fez/Fas şehrinde gördüğünü söylemiştir (*Kleine Schriften*, III, 2413).

4 https://www.aachen.de/de/kultur_freizeit/kultur/stadtarchiv/archivalie_monat/archivalie47.html (06.06.2022).

5 Ess, *Kleine Schriften*, III, 2407 vd.

6 Ess, *Kleine Schriften*, III, 2409.

Frankfurt'ta Hellmut Ritter'le (ö. 1971) tanışarak onun öğrencisi olması Van Ess'in akademik hayatının yönünü tayin etti.⁷ Savaş yıllarında Türkiye'de çalışan Ritter 1949'da Almanya'ya dönmüş ve Frankfurt'taki Goethe Üniversitesi'nde çalışmaya başlamıştı. Ritter ile ilişkisini İslam kültüründeki hoca-talebe ilişkisine benzeten Van Ess birkaç öğrenci ile birlikte ondan yaklaşık bir dönem boyunca Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'ye ait *Kitâbü'l-Egânî*, Müberred'e ait *el-Kâmil fi'l-edeb*, Belâzürî'ye ait *Ensâbü'l-eşrâf*, Nizâmî-yi Gencevî'ye ait *Heft Peyker* gibi klasik İslam metinlerini okumuştur.⁸

Josef van Ess'in doktora tezinin konusu olarak büyük mutasavvıf Hâris el-Muhâsibî'yi seçmesinde Ritter'in büyük rolü oldu. Van Ess kendisinin Ritter'in tez konusunu belirlediği son öğrenci olmasının bir ayrıcalık olduğunu söyler.⁹ Ritter'in 1955'te Frankfurt'tan ayrılarak İstanbul'a gelmesinden sonra resmî doktora danışmanlığını Bonn Üniversitesi'nden Otto Spies yapmıştır.¹⁰ Van Ess doktora tezini yazma sürecini, basım aşamasında Ritter'le yazışmalarını ve yazılan raporları "Die Doktorarbeit" adlı makalesinde teferruatlı bir şekilde anlatır. Daha yirmi dört yaşındayken 1958'de doktora tezini tamamlamış ve Ocak 1959'da sözlü savunmasını yapmıştır.¹¹ Kendisi böylesine genç bir yaşta doktorasını tamamlamış olmasını biraz da savaş şartlarıyla ilintilendirir: "İnsan henüz daha çocukken, bazı şeylerin kalıcı görünseler bile, yakında sona erebileceğine dair bir duygu geliştiriyordu. Bazı şeylerin bir an önce halledilmesi gerekiyordu; dolayısıyla lisede sadece dört yıl geçirdim. Üniversite ise o kadar da uzun sürmedi."¹² Doktora tezi *Die Gedankenwelt des Hārīt al-Muḥāsibī anhand von Übersetzungen aus seinen Schriften dargestellt und erläutert* başlığıyla neşredilmiştir (Bonn: Selbstverlag des Orientalischen Seminars der Universität Bonn, 1961).

1958-1963 yılları arasında Frankfurt'ta Orientalisches Seminar'da Rudolf Sellheim'in yerine asistan olarak tayin edilen Van Ess, 10 Ağustos 1959'da kendisi gibi Ritter'in talebelerinden olan Marie Luise Bremer¹³ ile evlendi. Bu evlilikten Margarete (d. 1960), Hans (d. 1962), Gertrude ve Richard

7 Josef van Ess daha sonra Ritter hakkında bir biyografi kaleme almıştır (*Im Halbschatten: Der Orientalist Hellmut Ritter*).

8 Gözeler, "İlahiyat Seminerleri: Erken Dönem 2 Prof. Dr. Josef van Ess", s. 385.

9 *Im Halbschatten*, s. x.

10 Ess, "Die Doktorarbeit", s. 281-84.

11 Ess, "Die Doktorarbeit", s. 280, 284.

12 Ess, "Die Doktorarbeit", s. 280.

13 Eşi son dönem Osmanlı Mevlevî şeyhlerinden Aşçı İbrâhîm Dede hakkında *Die Memoiren des türkischen Derwischs Aşçı Dede İbrâhîm* (Walldorf-Hessen: Verlag für Orientkunde, 1959) başlığıyla doktora tezi yazmıştır.

(1972-2017) adlı çocukları doğdu.¹⁴ Frankfurt'ta bulunduğu sürede yine Ritter'in talebelerinden olan Fuat Sezgin'le yakın ilişkileri oldu ve onun çalışmalarını yakından takip etti.¹⁵

1963-1964 öğretim yılında Orient-Institut der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft'ın Beyrut şubesinde araştırma görevlisi (wissenschaftlicher Referent) olarak çalışan Josef van Ess'in akademik ilgisinin bu dönemde kelam ilmine kaydığı görülür. Van Ess, hocası Wilhelm Hoenerbach'ın kendisine "Almanya'da kimsenin kelamla ve kelam ekollerıyla ilgilenmediğini" söylediğini ve böylece kendisi için iyi bir "çıkış noktası" (Ausgangsposition) yakaladığını belirtir.¹⁶ Beyrut'tayken İcî'nin *Mevâkıf*'ı üzerine yaptığı çalışma ile Ocak 1964'te Frankfurt Üniversitesi'nden doçentlik ünvanını aldı. Tez *Die Erkenntnislehre des 'Aḍudaddīn al-Īcī. Übersetzung und Kommentar des ersten Buches seiner Mawāqif* başlığı ile neşredilmiştir (Wiesbaden: F. Steiner, 1966). Van Ess tezinde İcî'nin düşüncesini Yunan felsefesiyle irtibatlandırmış ve onun bilgi teorisindeki özgünlüğünü gereği gibi yansıtmamıştır. Bunun da İcî'nin gereği gibi anlaşılmasının önünde bir engel oluşturduğu görülür.¹⁷

Josef van Ess 1960'lı yıllar boyunca *Bustân, Der Islam, Oriens, Die Welt des Islams* gibi dergilerde ve derleme kitaplarda pek çok kelam âlimi, kelam metinleri ve başta Mu'tezile olmak üzere bazı fırkaların kurucuları, görüşleri ve tarihçeleri hakkında çok sayıda makale yayımlamış ve akademik camiada isminden söz ettirmeye başlamıştır. 1961 ve 1964 yıllarında Los Angeles'taki üniversitenin davetlisi olarak Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti. 1965 sonbaharında Mısır, Ürdün ve Lübnan'da Arapça konferanslar verdi. 1967 yılı yazında Los Angeles'ta misafir hoca olarak bulunduktan sonra aynı yılın sonbaharından 1968 Haziranına kadar Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde çalıştı. 1967 yılı sonu, 1968 yılı başlarında Princeton, Los Angeles ve Cambridge/Mass. (Harvard) gibi Amerika Birleşik Devletleri'ndeki üniversitelerden ardı ardına öğretim üyeliği teklifleri aldı. Ancak o "Almanca dil çevrelerinde" kalmak istediği için Rudi Paret'in emekliliği sonrası boşalan Tübingen Üniversitesi'ndeki "Lehrstuhl für Semitistik und Islamkunde" kürsüsünün başına geçme teklifini kabul etti ve 1 Ekim 1968'de göreve başladı.¹⁸

14 Kızı Prof. Dr. Margarete van Ess (d. 1960) Ortadoğu arkeolojisi alanında uzmanlaşmış bir bilim insanı, oğlu Prof. Dr. Hans van Ess de (d. 1962) Almanya'nın önde gelen Sinolog ve Mongolistler'indendir.

15 Ess, "Theology and Society", s. 174.

16 Ess, *Kleine Schriften*, III, 2412.

17 Eleştiri için bk. Görgün, "İcî, Adudüddin", s. 414.

18 Ess, *Kleine Schriften*, I, 61.

Josef van Ess 1968'den 1999 yılındaki emekliliğine kadar Tübingen Üniversitesi'nde çalışırken bazı dönemlerde Princeton, Oxford ve Paris'teki üniversitelerde de misafir öğretim üyeliği yaptı. Ancak Tübingen Üniversitesi'nin onun hayatında ayrı bir yeri vardır. Nispeten küçük bir şehirde yer alan bu köklü üniversitenin İslamî konularda geniş bir kütüphanesi mevcut olup, öğrencisi ise oldukça azdı. Bu da Van Ess'e idarî işleri ve eğitim öğretim faaliyetlerinin yanı sıra ilmî çalışmalarına geniş vakit ayırabilmesinin yolunu açmış ve çok sayıda çalışmasını peş peşe yayımlama fırsatı bulmuştur. Bunlar arasında Mu'tezilî âlimlerden Nâşî el-Ekber ve Nazzâm'a ait metinlerin neşri dikkat çekicidir. Van Ess bu dönemlerinde hadis tarihine de ilgi duymuş, fakat daha sonra nihaî olarak kelim alanında karar kılmış ve özellikle kelim tarihi sahasında uluslararası bir otorite haline gelmiştir.

Josef van Ess "henüz dünyanın merkezi değil" dediği Tübingen Üniversitesi ile farklı coğrafyalardaki üniversiteler arasında iş birliği yapılması için çeşitli çalışmaların içinde yer aldı. Bu minvalde 1976'da İran'ın Hazar denizi kıyısındaki Gilân eyalet merkezi olan Reşt şehrinde bir Alman üniversitesi kurulması yönündeki girişimlerde büyük rol oynadı, ancak bu proje 1979'da İran'da gerçekleşen devrimle birlikte akamete uğradı.¹⁹

Josef van Ess gayretleri neticesinde Tübingen'i akademik olarak dünya çapında bir cazibe merkezi haline getirmeyi başarabilmiştir. Onun çok sayıdaki doktora öğrencisi Beyrut'tan Chicago'ya kadar geniş bir alanda yer alan üniversitelerde etkili pozisyonlara gelmişlerdir.²⁰ Ayrıca Van Ess'in çalışmaları XVI. yüzyıldan beri Tübingen'de Doğu dilleri ve kültürü ile meşgul olma geleneğini bir üst seviyeye taşıyarak oryantalizmin gelişmesinde büyük bir rol oynamıştır.²¹ Onun çalışmalarının sadece oryantal geleneği tanıma/tanıtmaya matuf olmadığı, özelde günümüz Almanya'sı, genelde Batı dünyasının İslam toplumlarını tanıması ve buna göre politikalar üretmesi hususunda da ciddi bir gayret sarfettiği görülür.

Josef van Ess 1970'li yılların başlarından beri kelim üzerine yaptığı çalışmalarını altı ciltlik bir opus magnum ile zirveye taşımıştır. *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra: Eine Geschichte des religiösen Denkens im frühen Islam* başlıklı eseri (eser hakkında aş.bk.) 1990'lı yıllarda yayımlandıktan sonra dünya çapında yankı uyandırdı ve Van Ess pek çok

19 Ess, *Kleine Schriften*, I, 2-3; Josef van Ess'in Tübingen Üniversitesi ile İran ilişkileri hakkındaki bir konuşması için bk. *Kleine Schriften*, I, 66-74.

20 Günther, "Einführung: 'So ist denn Theologie im Islam eine durchaus irdische Wissenschaft'", s. xi.

21 Günther, "Einführung: 'So ist denn Theologie im Islam eine durchaus irdische Wissenschaft'", s. ix-x.

üniversiteden ve bilimsel kuruluştan ardı ardına davetler almaya başladı. Bunlar arasında, 1998'de Paris'te Institut du monde arabe'de verdiği konferans serisi, *Theologie und Gesellschaft*'ın bir özeti mahiyetinde olup eserin Fransız çevrelerine tanıtılması amacını taşımaktadır. Bu seri daha sonra *Prémices de la théologie musulmane* başlığı ile yayımlanmış ve İngilizce'ye tercüme edilmiştir (aş.bk.).

Josef van Ess 1999 yılında yaklaşık otuz yıl boyunca görev yaptığı Tübingen Üniversitesi'nden yaş haddinden emekliye ayrıldıktan sonra da aktif olarak çalışmalarına devam ederek pek çok Doğu ve Batı ülkesinde kongre ve konferanslara katıldı. Bunlar arasında 3-5 Mayıs 2011'de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde, 6-9 Mayıs 2011'de ise Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi'nde verdiği seminerler Türkiye'deki İlahiyat çevreleri tarafından dikkatle takip edilmiştir.²²

Oryantalist geleneğe sıkı sıkıya bağlı olan Josef van Ess bu gelenek içinde hoca-talebe ilişkisine ayrı bir yer vermektedir. Eserlerinin hemen hepsini bir oryantalist e ithaf eden Van Ess'in monografi tarzındaki son eserini (*Im Halbschatten: Der Orientalist Hellmut Ritter (1892–1971)*, Wiesbaden: Harrassowitz 2013) hocası Hellmut Ritter'e tahsis etmesi, onun bu konuya verdiği önemi gösterir.

2017'de geçirdiği hastalık neticesinde oğlu Richard'ı (d. 1972) kaybeden Van Ess ilerlemiş yaşında bir ebeveynin yaşayabileceği en büyük acılardan birini tatmıştır.²³ Josef van Ess 20 Kasım 2021'de Tübingen'de hayata gözlerini yumdu ve aynı şehirde bulunan Bergfriedhof Kabristanı'na defnedildi.²⁴

II.

Almanya içinde ve dışında oryantalist çevrelerde iyi tanınan Josef van Ess Paris'teki École Pratique des Hautes Études ve Washington'daki Georgetown Üniversitesi tarafından fahrî doktora ünvanıyla taltif edilmesinin yanında

22 Ankara'daki seminerlerin özetleri için bk. Gözeler, "İlahiyât Seminerleri: Erken Dönem 2 Prof. Dr. Josef van Ess", s. 383-87. İSAM'daki konuşmaların metinleri ve Türkçe tercümeleri için bk. *İSAM Konuşmaları: Osmanlı Düşüncesi-Ahlâk-Hukuk-Felsefe-Kelâm*, s. 167-285.

23 Ailenin vefat ilanı için bk. <https://www.tagblatt.de/Marktplatz/Todesanzeige-Richard-van-Ess-m66851.html?from=06.04.2017&to=05.06.2017&sort=tblMotif.dtmWebBegin+desc> (06.06.2022). Vefatından çok kısa bir süre önce "Der Underground war amerikanisch Vorbilder für die deutsche Undergroundpresse" başlıklı doktora tezini tamamlayan Richard çalışmasında basın üzerinden Amerikan kültürünün Alman yer altı dünyası üzerindeki etkisini incelemiştir.

24 Hayatı hakkında ayrıca bk. Lange, "Obituary: Josef van Ess (1934-2021)", s. 12-15; Rudolph, "Josef van Ess (1934-2021)", s. 1-9.

çok sayıda ödüle layık görülmüştür. İran İslam Cumhuriyeti Uluslararası Kitap ödülü (1999), Giorgio Levi Della Vida İslam Araştırmaları madalyası (Kaliforniya Üniversitesi, Los Angeles 1999) ve World Congress for Middle Eastern Studies (WOCMES)-Award for Outstanding Contributions to Middle Eastern Studies (2010 Barcelona) yurt dışından aldığı ödüller arasında sayılabilir. Onun Almanya Cumhurbaşkanlığı tarafından verilen en prestijli ödül olan Orden *Pour le mérite* für Wissenschaften und Künste madalyasına 2009'da layık görülmesi ise Van Ess'in Alman akademisi için oynadığı rolün önemine işaret eder.

Josef van Ess ulusal ve uluslararası çok sayıda kuruluşun da üyesiydi. Bunlar arasında Academia de Buenas Letras (Barselona), Académie des Inscriptions et Belles Lettres (Paris), Academia Europea, British Academy, Heidelberg Bilimler Akademisi, Irak Bilimler Akademisi, İran Felsefe Akademisi (Felsefe), Tunus Bilimler Akademisi (Beytü'l-hikme), Medieval Academy of America ve Accademia Ambrosiana²⁵ sayılabilir.

III.

Çok yönlü bir akademisyen olan Josef van Ess fikirlerini aşağıda kısmen bahsedeceğimiz gibi yirmi civarında monografi ve yüzlerle ifade edilebilecek makalede dile getirmiş velut bir oryantalisttir. Ancak onu bütün dünyada meşhur kılan yönü, kelam tarihi alanında yaptığı çalışmalardır. Esasen kendini oryantalistten ziyade bir İslam kültür tarihçisi olarak gören Van Ess'e göre kelam “Şiir ve doğa bilimleri gibi İslam medeniyetinin kendisini dışa vurduğu yönlerinden biridir” ve bu bakımdan incelenmeye değerdir.²⁶ 31 Mayıs 2010'da kendine Orden *Pour le mérite* für Wissenschaften und Künste nişanı verilirken düzenlenen törende yaptığı konuşma onun kelam ilmiyle ilgilenme sebebini de -ironik bir şekilde- özetler mahiyettedir: “İslam hakkındaki görüşlerimi müslümanlara dayatmak gibi bir düşünce bana çok uzak olsa da Avrupa'ninkine bir nevi alternatif oluşturan bir yüksek kültürle uğraşmak kendinde o kadar caziptir ki buna bir ömür adamaya değer. Bir hakikat olarak teoloji ile değil, bir tarih olarak teoloji ile ilgilenmek istedim. Kendinin olanı anlamak için başkalarından başlamak iyidir.”²⁷

Hemen hemen bütün çalışmalarını kelam ilmiyle irtibatlandırmak mümkünse de ona bu alanda oryantalistler arasında özel bir konum ve ün kazandıran temel eseri özellikle ele alınmaya değerdir. Bu, Van Ess'in baş yapıtı kabul

25 Kır, *Mu'tezile'nin Beş Esası'nın Oluşum Süreci*, s. 17.

26 Ess, “Niçin Kelâm?”, s. 248.

27 http://www.orden-pourlemerite.de/sites/default/files/laudatio/ess1934_laudatio.pdf (06.06.2022).

edilen *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert der Hidschra: Eine Geschichte des religiösen Denkens im frühen Islam* başlıklı altı ciltlik ansiklopedik eseridir.²⁸ Eser 1991-1997 yılları arasında yayımlanıp İngilizce, Farsça ve Arapça'ya tercüme edildiği zamandan beri bu dönemlerle ilgilenenlerin müracaat kaynaklarından biri haline gelmiştir. Bu da hiç şüphesiz Van Ess'in etkilediği coğrafyayı da genişletmiştir. Van Ess'in burada savunduğu tezi, ilk bakışta İslam kelamının II (VIII) ve III. (IX.) yüzyıllarda siyasi ve toplumsal şartlara bağlı olarak henüz daha kuruluş aşamasında olduğu, akidenin o güne kadar müslüman âlimlerin genelinin iddia ettiği gibi tam anlamıyla tekâmül etmediği cihetindedir. Yani II (VIII) ve III. (IX.) yüzyıllarda akide daha oluşmamış ve âlimleri de dahil olmak üzere İslam toplumu henüz kimliğini arama dönemindeyken. Ona göre toplum ve teolojinin birbirini etkileme sürecinin tarihi aynı zamanda "ortodoksi" anlatımının ortaya çıkışının da bir tarihidir. Ehl-i sünnet'in teşekkül devrini vâkıya aykırı bir şekilde çok geç bir döneme konumlandıran Van Ess iddiasını farklı bir boyuta taşımaktan çekinmemiştir. Eserin önsözünde "İslam'ın sonradan ne ise zaten başında da o olduğuna" ancak fundamentalistlerin inanacaklarını iddia eder. Ona göre bütün diğer dinler nasıl *deneme-yanılma* (trial and error) süreci geçirdilerse İslam da aynı süreci, hatta daha kompleks bir şekilde yaşamıştır.²⁹ Dolayısıyla Van Ess'in metodolojik olarak İslam kültürünün metinlerine Hans-Georg Gadamer'den istifade ile³⁰ "hermenötik" bir şekilde yaklaştığı ve zihniyetinin arka planında Hristiyanlık nasıl "insan aklıyla inşa edildiyse" İslamiyet'in de o şekilde inşa edildiği ana fikri yatmaktadır. Bu bakımdan İslamî akidenin oluşumunu Hz. Peygamber döneminde değil, çok daha sonraları kaleme alınan metinler üzerinden inşa etme çabasıdır. Van Ess'in yaklaşımında İslam akidesi Hz. Peygamber ve Kur'an-ı Kerim ile doğrudan alakalı olmayıp, tarihî sürecin bir sonucudur. Dolayısıyla o, İslam dünyasının çoğunluğuna hâkim olan, ana ilkeleri mübelliği ve mübeyyininden tevâtüren nakledilen bir dine inandıkları inancını yanlış algı olarak görmekte ve bunu "tashih etme" ve durumu "aydınlatma" amacı gütmektedir.³¹

Josef van Ess'in çalışmalarında "İslam'ın akılcı yorumu" olarak nitelediği Mu'tezile'nin ayrı bir yeri olduğu görülür. O, İslam'ın ne olduğunu Peygamber'in tebliğ ve beyanının değil, İslam toplumunun birkaç asır süren teşekkül sürecinin belirlediğini varsayar. Bu yönden belli genel kategoriler çerçevesinde etraflı görüşler serdederek ön plana çıkan Mu'tezile'nin bu süreçte

28 Eserin tercümeleri hakkında aş.bk.

29 Ess, *Theologie und Gesellschaft*, I, s. vii.

30 Ess, "Teoloji ve Toplum", s. 236.

31 Ess, *Theologie und Gesellschaft*, I, s. vii.

öncülük ve önceliğe sahip olduğunu söyleyen Van Ess'e göre Mu'tezilî âlimler Hristiyanlık'ta olduğu gibi bir "ortodoksi" kurmaya çalışmışlar, fakat başarılı olamamışlardır.³²

Josef van Ess'in "opus magnum"unun konusu hicri ilk iki asırda "teoloji ve toplum"dur. Kendisi toplum ile teoloji arasındaki irtibatı gereği gibi ele almış olduğunu iddia etmemekteyse de yaptığı şey, klasik tarihsel filolojik usule dayanarak, bu asırlardan günümüze ulaşan verileri teorik bir şablon içerisine yerleştirerek "anlamlandırmak"tır. Bildiğimiz haliyle İslam dini, Van Ess tarafından, -aynen Hristiyanlık'ta olduğu gibi-, Peygamber'in kâmil bir din olarak tebliğ ve beyan ettiği değil, birkaç asır süren bir süreçte toplum tarafından oluşturulmuş inanç ve pratiklerden ibaret olarak gösterilmeye çalışılmaktadır. Van Ess'in bu eserde yapmaya çalıştığı, XIX. yüzyılda geliştirilmiş olan ve Avrupa'ya ve bütün bir dünyaya bir geçmiş inşa sürecinde uygulanmış olan bir yöntemi kullanarak, müslümanlara kendi kaynakları üzerinden bir geçmiş inşa etmektir. Bu geçmiş inşası sürecinde model olarak alınan din Hristiyanlık olduğu için, Hristiyanlık için ve Hristiyanlık üzerinden geliştirilmiş olan şablon/model İslam dini ve İslam toplumuna tatbik edilmekte; böylece İslam tarihi, tarih yazarlığı ile bir tür İslamsızlaştırılmaktadır.

Josef van Ess'in kullandığı tahkiye ve açıklama modelinde, konusu olan dinin bir mübelliği ve mübeyyini mevcut değildir. Dolayısıyla o, İslam dinini peygamberi olmayan bir din olarak kurgulamakta, tabir caizse, eğer peygamberi olmayan bir din olsa idi nasıl bir gelişme gösterirdi sorusunun cevabını bulmaya çalışmaktadır. Böylece İslam dini, Hz. Peygamber ahirete irtihal ettikten sonra ona inanan insanlar tarafından kurgulanmış, bu anlamda tarihî hakikati olmayan, ona inanan insanların arzusunu temsil eden veya arzusuna denk düşen bir kurgu, bir tasavvur haline gelmektedir. Van Ess'in modeline uymayan ikinci unsur ise bizzat Kur'an-ı Kerim'in varlığıdır. Van Ess Kur'an'ın varlığını inkâr edemediği için, bazı âyetlerin anlaşılmasıyla ilgili ortaya çıkan yorum farkları üzerinden, sanki bizzat Kur'an-ı Kerim hakkında da müslümanlar arasında bir ihtilaf varmış gibi bir varsayımla konuya yaklaşmaktadır. Bunun sonucunda bazı âyetlerin tevilindeki farklılıklar, Van Ess'in şablonu içine yerleştiği zaman, onun varsayımlarını doğrulayan verilere dönüşmektedir. Bu sayede Van Ess kendi kendini doğrulayan, kendine referanslı bir söylem üzerinden müslümanlara bir düşünce tarihi hazırlarken, İslam dinini de hakiki tarihine yabancılaştırıp tarihselleştirerek, köksüzleştirmektedir. Van Ess'in eserinde sunduğu İslam dini ve düşüncesi, artık müslümanların inandığı bir peygamberin hayatında tam olarak tebliğ edilmiş bir din olmaktan

32 Ess, "Teoloji ve Toplum", s. 237.

çıkarak, zaman içinde teşekkül eden ve hiçbir zaman da tamamlanamayacak bir sürecin adı haline gelmektedir.³³

Josef van Ess'in nasıl bir şablon/model kullandığını dikkate almayan birçok müslüman araştırmacı onun eserinde çok sayıda kaynağa yaptığı atıfları ve oluşturduğu çerçeve içinde yüklediği anlamları dikkate alarak, müslümanların inandığı İslam ile Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği İslam arasında mahiyet farkı olduğu gibi bir intibaa kolaylıkla kapılmaktadır. Bu sebeple Van Ess ve onun yaklaşımını benimsemiş olan oryantalistlerin tezlerinin esaslı bir yapı çözümü yapılmadan anlaşılması ve isabetli bir şekilde değerlendirilmesi mümkün olmamaktadır.

Josef van Ess'in eserinin en önemli özelliği söylem üzerinden bir hakikat/geçmiş inşası olmakta, bu yönden tam da Edward Said'in kullandığı anlamda modern oryantalizmin hakiki son temsilcisi olarak nitelenmeyi hak etmektedir. Kısaca Van Ess modern konstrüktivizmin, kendine İslam dini ve düşüncesini konu olarak seçmiş en önemli temsilcilerinden birisidir. Van Ess'in eserine gösterilen ilgi ile de alakalı olarak, kısaca onun yaklaşımının teorik ana çerçevesini ortaya koymak uygun olacaktır.

Josef van Ess, hem "opus magnum"unda yaptığına bir giriş hem de burada göstermeye çalıştığının bir tür "telhis"i olarak kabul edilebilecek *The Flowering of Muslim Theology* isimli eserinde temel yaklaşımını ana hatlarıyla sunmaktadır. Bu eserde İslam kelamı ile İslam dinini, tam da Hristiyanlık'ta olduğu gibi, özdeşleştirmekte ve kelamı, hristiyan teolojisi ile ilgili oluşturulmuş olan yaklaşımı model olarak kabul ederek, bu modelin sağladığı imkânlarla inşa etmektedir.³⁴ Bu inşa sürecinde ilk bakışta mukayese gibi gözükken üslup oldukça yanıltıcıdır. Van Ess'in kullandığı mukayeseye benzer ifadelerinde gerçekte mukayese yapmak yerine, İslam kelamını hristiyan teolojisine uyarlayarak inşa ederken, ortaya İslam kelamı yerine müslümanların eliyle oluşturulduğu iddia edilen ikinci bir hristiyan teolojisi çıkmakta ve hristiyan teolojisinin teşekkülünün Hristiyanlığa özgü ve eşi ve benzeri olmayan, bu anlamda biricik ve tarihsel ön şartları, İslam kelamı ve dini için geçerli kılınmaktadır.³⁵ İslam kelamı ile hristiyan teolojisi arasındaki fark ise sadece

33 Josef van Ess, opus magnumunun ilk cildine yazdığı önsözde bunu açık bir şekilde ifade ediyor: "Sonradan bildiğimiz İslam'ın başından beri böyle olduğuna sadece bir Fundamentalist inanır" (tam ifade şöyle: "denn nur ein Fundamentalist kann sich durch das Bild taeuchen lassen, das unsere Quellen aus spaeterer Perspektive uns zeichnen: dass naemlich der Islam immer schon das gewesen sei, was er spaeter war"). Ess, *Theologie und Gesellschaft*, I, s. vii.

34 Ess, *The Flowering of Islamic Theology*, s. 3.

35 Ess, *The Flowering of Islamic Theology*, s. 6, 7. Mesela burada Mu'tezile'nin ilk defa ortodoxy inşa etmeye teşebbüs ettiğinden bahsederken, tam da hristiyan teolojisinin

bazı konulardaki farklılıklar olarak sunulmakta, esasa müteallik tarihî farklar göz ardı edilerek, hristiyan teolojisi için geçerli olan özsüzlük ve içeriksizlik din olarak İslam için de geçerli kılınma yönünde gayret edilmektedir.³⁶

Her şeyden önce Hristiyanlık Hz. İsa'nın tebliğ ettiği din olmayıp, Pavlus tarafından yapılan Hz. İsa yorumunun yorumu olarak teşekkül ettiği için, Van Ess'in gözünde İslam da baştan Hz. Peygamber tarafından tebliğ ve beyan edilmiş bir din olarak değil, en iyi ihtimalle müslümanların bazı Kur'an âyetlerinin ve Hz. Peygamber'in yorumunun bir sonucu olarak kabul edilmektedir.

İkinci olarak Kur'an-ı Kerim, mânası Hz. Peygamber tarafından beyan edilmiş bir kitap olmaktan çok, sanki Hz. Peygamber ahirete irtihal ettikten sonra farklı şahıslar tarafından yorumlanarak anlamlandırılmış bir kitap muamelesine maruz kalırken,³⁷ Van Ess esas itibarıyla Ahd-i Cedid ile Kur'an-ı Kerim'i aynı kefeye koymakta; nasıl ki Ahd-i Cedid'in Hz. İsa ile doğrudan bir alakası yoksa Kur'an'ın da Hz. Peygamber ile herhangi bir alakası yokmuş; sanki Kur'an müslümanlara bir peygamberin tebliği yoluyla ulaşmamış gibi değerlendirmektedir.

Üçüncü olarak Van Ess ümmetin icmâsını sahabe icmâsı olarak değil, daha sonra müslüman âlimlerin ferdi gayretleri ile ulaştıkları, inşa edilmiş ortak görüşler, ortodoksiler olarak kavramakta; bu yolla İslam dininin esaslarının en iyi ihtimalle Kur'an âyetlerinin yorumlanması yoluyla sonradan icat edilmiş olduğu varsayımına dayanmaktadır.

Dördüncü ve son olarak Van Ess, İslam dinini ve kelim ilmini ele alırken, müslümanların yazılı ve sözlü tevatüren naklettiklerini değil, hristiyanların Hristiyanlık'la ilgili oluşturduğu "tevatür"ü esas almakta ve kelim ilminin tarihini yapısal cihetten bu tevatüre uydurmaya çalışmaktadır.

Josef van Ess'in eserini cazip hale getiren en önemli özellik, eserde kullanılan malzemenin kapsamıdır: Gerçekten de Van Ess, ilgilendiği dönemle uzaktan yakından ilgili eserlerdeki verileri, kendi şablonunu/modelini doğrulayacak şekilde seçmecî bir şekilde tasnif ederek, bu tasnif üzerinden bir

tarihini model olarak kullanmaktadır. "Mu'tazilism creating the first orthodoxy in the Muslim World...." Daha sonra Mu'tezile'nin yerini başka ortodoksilere bıraktığını ve bunun böylece devam ettiğini söylerken de, hristiyan teolojisi tarihi ile ilgili tasavvurları İslam kelamı üzerinden İslam dinine yakıştırmaya çalışmaktadır.

36 Ess, *The Flowering of Islamic Theology*, s. 14: "The content of the faith was defined later, through the work of exegesis." ve s. 15: "On the whole, taken in relation to Christianity, Islam did not treat new problems; it treated the same problems differently."

37 Ess, *The Flowering of Islamic Theology*, s. 19 vd.; s. 72: "Much of what was said about the *Urgemeinde*, the early community, is derived from later projections rather than reality" derken, İslam tarihinden çok Hristiyanlık'tan bahsetmektedir.

tarih inşa etmektedir. Bu tasnifin bizzat kendisinin geçmişe giydirilmiş olduğuna dikkat edilmediği zaman, anlattıklarının doğru olduğu gibi bir intiba kolaylıkla oluşabilmektedir. Van Ess'in üslubu böyle bir intibayı oluşturma cihetinde oldukça başarılı gözükmektedir.

Josef van Ess'in kelim tarihindeki çalışmaları Batı'da olduğu kadar başta Türkiye olmak üzere İslam dünyasında da teorik esasları gereği gibi eleştirel bir şekilde müzakere edilmeden kullanılmaktadır. Hristiyan Batı kültürü içinde yaşayanların İslam ile ilgili araştırmalarında kendi tevatürlerini kullanmaları makul olmakla birlikte, müslümanların İslam dini ve kelamını hristiyan tevatürüne dayalı olarak, anakronik bir şekilde inşa ederek hakikatine yabancılaştıran bir yaklaşımı sorgusuz sualsiz üstlenmeleri, bu konuda Van Ess'in söyleminin arka planı hakkında gerekli araştırmayı yapmamış olmalarına bağlı gibi gözükmektedir. Onun eserlerini eleştirel bir şekilde müzakere etmek yerine, Almanlar'ın ifadesiyle herhangi bir "Ideologiekritik"e, yani teorik/nazarî cihetten bir tahkike tâbi tutmaksızın referans alan birçok araştırmacı onun yorum tekniklerini anladığı için değil, arka planına vakıf olmadığı söyleminin sonuçlarını üstlenerek ondan istifade etmekte, böylece İslam akidesini "oryantalist gelenek" içinde ele almak zorunda kalmaktadır. Burada oryantalist araştırma faaliyetlerinin objektif ve bilimsel bir yöntemi tecessüm ettirdiği hüsnüzannı önemli bir rol oynamaktadır.

Josef van Ess'in adı geçen eserin son bölümünde kullandığı hermenötik tabiri, en azından Gadamer'in *Hakikat ve Yöntem*³⁸ isimli eserinde sunulduğu haliyle, bir konuya yaklaşanların kaçınılmaz olarak vorurteil/ön yargılara sahip olduklarını; bir araştırmacıyı veya bir bilimsel çalışmayı anlamanın ön şartının, yazarın ve eserinin dayandığı araştırma geleneğinin ön yargılarını bilmek ve bu ön yargılarla irtibatı içinde anlamaya çalışmak olduğunu söyler. Van Ess'in eserini doğru anlamanın da ön şartı, burada kısaca işaret edilen anlatı ve açıklama modelindeki ön yargıların farkında olmaktır. Bu ön yargıların farkında olmak, onun hangi rivayetleri niçin terkettiğini, hangi rivayetleri niçin tercih ettiğini ve nihayet bu rivayetleri niçin belirli bir şekilde kullandığını anlamanın ön şartıdır.

Aslında Josef van Ess, eserinde yukarıda iktibas edilen sözlerinin tam akisini yapmaktadır: Özet olarak o, İslam hakkındaki görüşlerini müslümanlara dayatmaya çalışmakta ve Avrupa'ninkine bir alternatif oluşturan bir yüksek kültürü tarih yazarlığı marifeti ile aslına yabancı bir çerçeveye sokarak nefyetmekte ve bunun için de hakikaten kendi ömrünü adanmış olmaktadır. Bir hakikat olarak teoloji ile değil, bir tarih olarak teoloji ile ilgilenmeye çalışırken,

³⁸ Gadamer, *Hakikat ve Yöntem*, II, 3 vd.

İslam dini ve kelamını yerinden ederek tahrif etmektedir. Kendinin olandan hareket ederek, başkasını, kendi kavramları ve kavramsal çerçevesi içine girmeye zorlaması, İslam tarihi verilerinde dile gelen özgünlüğü Hristiyanlığı model alan yaklaşımı sebebiyle yok etmektedir.³⁹

IV. Eserleri

Velut bir oryantalist olan Josef van Ess uzun hayatının sonuna kadar yazmaya ve üretmeye devam etmiştir. Yirmiden fazla kitap, çeşitli dergi ve kitap içinde 140'a yakın makale, çeşitli dergilerde 250'den fazla kitap tanıtımı, çeşitli ansiklopedilerde 100'e yakın madde konusu ve açılış dersleri ve mülakat tarzında çalışmanın altına imza atmıştır. Çalışmaları hakkında fikir vermesi açısından aşağıda sadece monografi tarzındaki bazı eserlerine basım tarihine göre yer verilmiştir.⁴⁰

1. *Die Gedankenwelt des Hārīt al-Muḥāsibī anhand von Übersetzungen aus seinen Schriften dargestellt und erläutert* (Bonn: Selbstverlag des Orientalischen Seminars der Universität Bonn, 1961). Yukarıda da bahsedildiği gibi Hâris el-Muḥāsibî hakkında hazırladığı doktora tezinin basılmış halidir.

2. *Die Erkenntnislehre des 'Aḍuddīn al-Îcī. Übersetzung und Kommentar des ersten Buches seiner Mawāqif* (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag 1966). Adudüddin el-Îcî'nin *Mevâkıf*'ının ilk kitabının Almanca'ya tercümesi ve açıklamasıdır.

3. *Zwischen Ḥadīṭ und Theologie. Studien zum Entstehen prädestinationischer Überlieferung* (Berlin: Walter de Gruyter, 1975). Hadis ve kelam arasındaki ilişkiyi ele alan eser kaderle ilgili hadislerin "ortaya çıkışı" hakkındadır.

4. *Anfänge muslimischer Theologie. Zwei antiqadaritische Traktate aus dem ersten Jahrhundert der Hiğra* (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1977). Metin neşrine önem veren Josef van Ess burada İslam'ın ilk yüzyılına ait "kaderciliğe karşı" iki metnin tenkitli neşrini, Almanca tercümesini ve şerhini yapmaktadır.

5. *Der Wesir und seine Gelehrten. Zu Inhalt und Entstehungsgeschichte der theologischen Schriften des Rašīduddīn Fazlullāh (gest. 718/1318)* (Wiesbaden: Kommissionsverlag Franz Steiner, 1981). Eser İlhanlı devlet adamı, tabip ve âlim Reşīduddin Fazlullah-ı Hemedânî'nin kelamla ilgili eserleri hakkındadır.

39 http://www.orden-pourlemerite.de/sites/default/files/laudatio/ess1934_laudatio.pdf (06.06.2022).

40 Josef van Ess'in bütün çalışmalarının kapsamlı bir listesi için bk. *Kleine Schriften*, I, s. XXI-LXVI.

6. *The Youthful God: Anthropomorphism in Early Islam* (Tempe: Arizona State University, 1989). Arizona Üniversitesi'nde verdiği dersin neşredilmiş hali olan eser İslâm'ın ilk dönemlerindeki antropomorfizm hakkındadır.

7. *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra. Eine Geschichte des religiösen Denkens im frühen Islam* (I-VI, Berlin, New York: Walter de Gruyter 1991-1997). Van Ess'in baş yapıtı kabul edilen eser II (VIII) ve III. (IX.) yüzyıllardaki kelam düşüncesi hakkındadır. Çeşitli dillere tercüme edilmiştir: İlk iki cilt *İlmü'l-kelâm ve'l-müctema' fî'l-karneyni's-sânî ve's-sâlis li'l-hicre* başlığı ile Arapça'ya (I-II, Beyrut: Menşûrâtü'l-Cemâl, 2008); ilk dört cilt *Theology and Society in the Second and Third Centuries of the Hijra* (I-IV, Leiden: Brill, 2016-2017) başlığı ile İngilizce'ye tercüme edilmiştir.

8. *Der Fehltritt des Gelehrten. Die "Pest von Emmaus" und ihre theologischen Nachspiele* (Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter, 2001). Eserde 18 (639) yılı civarında Filistin'de yer alan Amvâs bölgesindeki veba salgını karşısında Halife Hz. Ömer'in ve diğer sahabenin bölgenin fethi sırasında sergiledikleri tavır kelâmî açıdan incelenmektedir.

9. *Les prémices de la théologie musulmane* (Paris: Albin Michel, 2002) Eser Josef van Ess'in Paris'teki Institut du Monde Arabe'da verdiği derslerin yayımlanmış hali olup *Theologie und Gesellschaft*'ın bir özeti niteliğindedir. Abdülmecid es-Sagîr tarafından genişletilerek *Bidâyetü'l-fikri'l-İslâmî* başlığı ile Arapça'ya (Casablanca: al-Fanak, 2000); *The Flowering of Muslim Theology* (trc. Jane Marie Todd, Cambridge: Harvard University Press, 2006) başlığı ile de İngilizce'ye; *Lalba della teologia musulmana* (trc. Ida Zilio-Grandi, Torino: Einaudi 2008) başlığı ile de İtalyanca'ya tercüme edilmiştir. Eserde yer alan makalelerin Türkçe tercümeleri ise bölümler halinde farklı dergilerde yayımlanmıştır.

10. *Der Eine und das Andere. Beobachtungen an islamischen häresiographischen Texten* (I-II, Berlin-New York: Walter de Gruyter, 2011). Van Ess'in bu çalışması İran'da 2015'te uluslararası kitap ödülüne layık görülmüştür. Eserde, Hz. Peygamber'den nakledilen "72 Fırka" hadisine istinaden İslâm tarihi boyunca oluşturulan *makalat*, *milel ve nihâl* literatürü ve yazarları oryantalist gelenek içinde ele alınmış ve bir tasnif çalışması yapılmıştır. Van Ess İslâm fırkaları hakkında "heretik" kavramının "anlamının çok dar" olduğunu, hatta bazı yerlerde kullanımının yanlış olduğunu itiraf etmekle birlikte kavram yaygın olarak kullanıldığı için kendisinin de bunu tercih ettiğini belirtir.⁴¹

41 Ess, *Der Eine und das Andere*, s. vii.

11. *Dschihad gestern und heute* (Berlin-Boston: Walter de Gruyter, 2012). Van Ess'in Julius-Wellhausen-Vorlesung kapsamında Göttingen Üniversitesi'nde verdiği derslerin yayımlanmış hali olan eser tarihte ve günümüzde cihat kavramının kullanılışı hakkındadır.

12. *Im Halbschatten: Der Orientalist Hellmut Ritter (1892–1971)* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2013). Josef van Ess'in monografi tarzında kaleme aldığı son eser olan kitap hocası Hellmut Ritter hakkındadır.

13. *Kleine Schriften* (I-III, Leiden-Boston: Brill, 2018). Van Ess'in çeşitli yerlerde yayımlanmış olan 150'ye yakın küçük hacimli makalesi derlenerek Hinrich Biesterfeldt tarafından yayımlanmıştır.

Bibliyografya

- Ess, Josef van, “Die Doktorarbeit: Erinnerungen aus der Steinzeit der Orientalistik”, *Die Welt des Islams*, 51 (2011): 279-326.
- Ess, Josef van, “Theology and Society”, *İSAM Konuşmaları: Osmanlı Düşüncesi-Ahlâk-Hukuk-Felsefe-Kelâm*, haz. Seyfi Kenan, İstanbul: İSAM Yayınları, 2013, s. 167-205.
- Ess, Josef van, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra. Eine Geschichte des religiösen Denkens im frühen Islam*, I-VI, Berlin-New York: Walter de Gruyter 1991-97.
- Ess, Josef van, *The Flowering of Muslim Theology*, trc. Jane Marie Todd, Cambridge: Harvard University Press, 2006.
- Ess, Josef van, “Niçin Kelâm?”, trc. Mehmet Bulğen, *İSAM Konuşmaları: Osmanlı Düşüncesi-Ahlâk-Hukuk-Felsefe-Kelâm*, haz. Seyfi Kenan, İstanbul: İSAM Yayınları, 2013, s. 247-266.
- Ess, Josef van, *Der Eine und das Andere. Beobachtungen an islamischen häresiographischen Texten*, I-II, Berlin-New York: Walter de Gruyter, 2011.
- Ess, Josef van, “Teoloji ve Toplum”, trc. Mehmet Bulğen, *İSAM Konuşmaları: Osmanlı Düşüncesi-Ahlâk-Hukuk-Felsefe-Kelâm*, haz. Seyfi Kenan, İstanbul: İSAM Yayınları, 2013, s. 227-246.
- Ess, Josef van, *Kleine Schriften*, ed. Hinrich Biesterfeldt, I-III, Leiden, Boston: Brill, 2018.
- Ess, Josef van, *Im Halbschatten: Der Orientalist Hellmut Ritter (1892–1971)*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2013.
- Gadamer, Hans George, *Hakikat ve Yöntem*, çev. Hüsamettin Arslan - İsmail Yavuzcan, I-II, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2008-2009.
- Görgün, Tahsin, “İci, Adudüddin”, *DİA*, 2000, XXI, 410-414.
- Gözeler, Esra, “İlahiyat Seminerleri: Erken Dönem 2 Prof. Dr. Josef van Ess”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52/1 (2011): 383-387.

Günther, Sebastian, “Einführung: ‘So ist denn Theologie im Islam eine durchaus irdische Wissenschaft’”, Josef van Ess, *Dschihad gestern und heute*, Berlin: Walter de Gruyter, 2012, s. vii-xiv.

Kır, Bilal, *Mu'tezile'nin Beş Esası'nın Oluşum Süreci: Josef van Ess Bağlamında* (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2017.

Lange, Christian, “Obituary: Josef van Ess (1934-2021)”, *Journal of the International Qur'anic Studies Association*, 6 (2021): 12-15.

Rudolph, Ulrich, “Josef van Ess (1934–2021)”, *Der Islam*, 99/1 (2022), s. 1-9.

https://www.aachen.de/de/kultur_freizeit/kultur/stadtarchiv/archivalie_monat/archivalie47.html (06.06.2022).

<https://www.tagblatt.de/Marktplatz/Todesanzeige-Richard-van-Ess-m66851.html?from=06.04.2017&to=05.06.2017&sort=tblMotif.dtmWebBegin+desc> (06.06.2022).

http://www.orden-pourlemerite.de/sites/default/files/laudatio/ess1934_laudatio.pdf (06.06.2022).

Hilal Görgün, Doç.Dr.

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

ORCID 0000-0001-7607-1866

Tahsin Görgün, Prof.Dr.

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

ORCID 0000-0002-3235-9355

DOI 10.26570/isad.1134104

Katkı Oranı / Author Contribution

Yazarlar yazıya eşit oranda katkı yaptıklarını beyan etmektedirler.

The authors declare that they have contributed equally to the obituary.